

Tâbiîn Dönemi Müelliflerinin Nesih Tespitlerine Dâir Bir Karşılaştırma: Katâde b. Diâme ve İbn Şihâb ez-Zührî Örneği

Muhammet İkbâl Çalış | <https://orcid.org/0000-0001-5948-1564> | mikbalcalis@artvin.edu.tr
İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri, Doktora Öğrencisi,
İstanbul, Türkiye
ROR ID: <https://ror.org/03a5qrr21>

Emrah Balık | <https://orcid.org/0000-0001-6668-1249> | emrahbalik@outlook.com.tr
Trabzon Üniversitesi, Kur'ân-ı Kerîm Araştırmaları ve Kıraat İlmî Enstitüsü, Trabzon, Türkiye
ROR ID: <https://ror.org/04mmwq306>

Öz

Şer'î bir hükmün başka bir şer'î hükmü kaldırması olarak tanımlanan nesih, ulûmü'l Kur'ân literatüründe genellikle en-Nâsîh ve'l mensûh şeklinde zikredilmektedir. Bu alana dair yazılan müstakil eserlerin ilklerinden sayılabilecek Katâde b. Diâme (ö. 117/735) ve İbn Şihâb ez-Zührî'ye (ö. 124/742) ait olduğu belirtilen *en-Nâsîh ve'l mensûh* isimli eserler müelliflerin yaşadıkları dönem ve ait oldukları nesil göz önünde bulundurulduğunda oldukça önem arz etmektedir. Nitekim tefsirinde nesih hususuna değinen ve neshe konu olan âyetlerde bu meseleye dair rivayetleri çokça zikreden İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) ile bu alana dair müstakil eser yazan önemli isimler arasında yer alan Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) ve Ebû Ca'fer en-Nehhâs (ö. 338/950), eserlerinde Katâde ve Zührî'den konuya dair nakillerde bulunmuşlardır. Bu durum Katâde ve Zührî eserlerinin önemli olduğunu vurgulayan göstergelerden biridir. Ele almış oldukları nesih tespitlerine bakıldığında Katâde'nin 33, Zührî'nin ise 34 âyeti bu çerçevede konu ettikleri ve bu âyetlerin 17 tane sinin de aynı âyetler olduğu görülmektedir. Geri kalan âyetlerin ise farklı nesih tespitleri olduğu ifade edilebilir. Nesih literatürüne giren söz konusu iki eserin nesih tespitlerindeki bu hatırı sayılır fark, okuyucuların zihinlerinde doğal olarak bazı şüpheler uyandırabilir. Özellikle Katâde'nin nesih tespitlerine bakıldığında Zührî'ye kıyasla, sistematik hale gelen nesih ilmine daha uyumlu tespitler olduğu görülmektedir. Zührî'nin ise, ilk dönemlerde nesih olarak isimlendirilen, ancak sonraları neshin kapsamından çıkarılan; istisna, takyit ve beyân içeren âyetleri de nesih çerçevesinde değerlendirdiği ifade edilebilir. Bu durum, Katâde ve Zührî'nin farklı ilmî çevrelerde yetişmeleri ya da ilgilendikleri ve şöhret buldukları ilmî disiplinlerin farklı olmasıyla da ilişkilendirilebilir. Ayrıca, bu eserlerin müelliflere nispeti hususundaki bazı şüpheler de nesih tespitlerindeki bu farklılığın bir diğere sebebi olabilir. Bu çalışmada öncelikle her iki müellifin ortak olarak zikrettikleri nesih tespitleri aktarılmış, sonrasında ise tamamı olmasa da zikredilen farklı nesih tespitlerinin başlıcalarına yer verilmiştir. Son olarak, ortaya çıkan bu farklılığın sâikleri ile ilgili ihtimaller üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Tefsir, Nesih, Tâbiîn, Katâde, Zührî.

Atıf Bilgisi

Çalış, Muhammet İkbâl – Balık, Emrah. “Tâbiîn Dönemi Müelliflerinin Nesih Tespitlerine Dâir Bir Karşılaştırma; Katâde b. Diâme ve İbn Şihâb ez-Zühri Örneği”. *Trabzon İlahiyat Dergisi* 12/1 (Haziran 2025), 257-280.

<https://doi.org/10.33718/tid.1541520>

Geliş Tarihi : 31.08.2024

Kabul Tarihi : 07.11.2024

Yayın Tarihi : 30.06.2025

Değerlendirme : İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

Etik Beyan : Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Taraması : Yapıldı - intihal.net

Yazar Katkıları : Yazar-1 (%55) - Yazar-2 (%45)

Çıkar Çatışması : Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman : Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans : Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

A Comparison of Naskh Determinations by Tabi'un Era Authors: The Cases of Qatadah ibn Di'ama and Ibn Shihab al-Zuhri

Muhammet İkbal Çalış | <https://orcid.org/0000-0001-5948-1564> | mikbalcalis@artvin.edu.tr
İstanbul University, Institute of Social Sciences, Basic Islamic Sciences, PhD Student,
İstanbul, Turkey

ROR ID: <https://ror.org/03a5qrr21>

Emrah Balık | <https://orcid.org/0000-0001-6668-1249> | emrahbalik@outlook.com.tr
Trabzon University, Institute for Qur'anic Studies and the Science of Qira'at, Trabzon, Türkiye
ROR ID: <https://ror.org/04mmwq306>

Abstract

Naskh, defined as the abrogation of one Sharia ruling by another, is generally referred to in literature as “an-Nasikh wa'l-Mansukh.” The works titled an-Nasikh wa'l-Mansukh, attributed to Qatadah b. Di'ama and Ibn Shihab al-Zuhri, are considered among the earliest independent works in this field. These works hold significant importance, considering the periods in which the authors lived and the scholarly traditions they were part of. Indeed, notable figures like Ibn Jarir al-Tabari, who extensively discussed naskh in his exegesis, and other prominent authors of independent works on the subject - such as Abu Ja'far al-Nahas and Abu Ubayd Qasim b. Sallam - also referenced Qatadah and Zuhri's views on naskh, further highlighting the importance of these texts. An examination of the naskh identified in Qatadah and Zuhri's works reveals that out of approximately 35 abrogated verses, 17 are the same, while the remainder focus on different verses. This notable difference may naturally raise some questions for readers. When looking at Qatadah's abrogation determinations, it becomes clear that they are more aligned with the systematic science of naskh compared to Zuhri's. Zuhri, on the other hand, included verses related to exceptions, restrictions, and explanations, which were initially considered naskh but later excluded from the category. This divergence could be linked to the different scholarly environments in which Qatadah and Zuhri were trained, or the varying academic disciplines that brought them fame. Additionally, uncertainties regarding the attribution of these works to their respective authors might also explain some of the differences in the verses mentioned. This study will begin by examining the instances of abrogation identified by each author, proceed to analyze the primary distinctions in their conclusions on abrogation, and conclude by investigating potential reasons for these differences.

Keywords

Tafsir, Naskh, Tabi'un, Qatadah, Zuhri.

Citation

Çalış, Muhammet İkbal – Balık, Emrah. “A Comparison of Naskh Determinations by Tabi'un Era Authors: The Cases of Qatadah ibn Di'ama and Ibn Shihab al-Zuhri”. *Trabzon Theology Journal* 12/1 (June 2025), 257-280.

<https://doi.org/10.33718/tid.1541520>

Date of Submission : 31.08.2024

Date of Acceptance : 07.11.2024

Date of Publication : 30.06.2025

Peer-Review : Double anonymized - Two External

Ethical Statement : It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Plagiarism Checks : Yes - intihal.net

Author Contributions: Author-1 (%55) - Author-2 (%45)

Conflicts of Interest : The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support : The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Copyright & License : Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm'in muhatapları tarafından daha doğru anlaşılması gayesiyle, doğal bir süreç içerisinde ortaya çıkan ulûmü'l Kur'ân (Kur'an ilimleri), tarihsel seyri içinde günümüzdeki sistematik hâlini almıştır. Sözlükte; iptal etmek, ortadan kaldırmak, aktarmak gibi anlamlara gelen neshin istilâhî anlamı da sözlük anlamlarıyla bağlantılı olarak şekillenmiş ve şer'î bir hükmün başka bir şer'î hükmü kaldırması ya da bir hükmün müddetinin sona erdiğinin beyânı olarak tarif edilmiştir.¹ Usûl kitaplarında genellikle “en-nâsîh ve'l-mensûh” olarak adlandırılan bu ilim, İslâm'ın ilk yıllarından itibaren gündemde olmuş ve sonraki süreçlerde de güncelliğini korumuştur. Nitekim Hz. Ali'nin mescitte vaaz veren bir kişiye, ilmî yetkinliğini ölçmek amacıyla Kur'an'ın nâsihini ve mensûhunu bilip bilmediğini sorması ve bu kişinin cevap olarak bilmediğini söylemesi üzerine “هَلَكْتُ وَ أَهْلَكْتُ/helâk ettin ve helâk oldun” buyurması, nesih ilminin önemi ile ilgili verilen başlıca örneklerdendir.²

Neshin erken dönemlerde ve genellikle rivayetler bağlamında gündeme gelmesi bu konuya dair müstakil eserlerin yazılmasına da öncülük etmiştir. Öyle ki; tâbiîn döneminin önemli ilim adamlarından Katâde b. Diâme ve İbn Şihâb ez-Zühri'ye “en-Nâsîh ve'l-mensûh” isimli iki ayrı eser nispet edilmiştir.³ Aynı dönemde yaşamış bu iki müellifin aynı konu özelinde eser telif etmeleri, oldukça erken sayılabilecek kendi dönemlerinde neshe nasıl bir kavramsal çerçeve çizildiği ve bunun pratikte ne gibi yansımaları olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Ayrıca her iki eserde konu edilen neshin, tanım ve uygulama hususunda birbiriyle uyumlu olup olmadığı, farklılıkların bulunup bulunmadığı, şayet farklılıklar mevcutsa bunların nasıl anlaşılması gerektiği de üzerinde durulmaya değer bir diğer konudur. Bunun yanında, nesih tespitlerinde ortaya çıkan söz konusu benzerlik ya da farklılıkların meydana gelmesindeki temel etkenin ne olduğu hususu da cevaplanması gereken sorulardan bir diğeridir. Bu bağlamda alimlerin nesih tespitlerinde neshe yüklenen anlamın mı yoksa müelliflerin ilmî yaklaşımlarının mı rol oynadığı meselesi gündeme gelmektedir.⁴

Esasında, Katâde ve Zühri'nin eserlerinin incelendiği müstakil çalışmalara Türkiye özelinde fazlaca rastlanmamaktadır. Söz konusu eserlerin mahiyetleri ve hacimleri itibariyle müstakil çalışmalara konu edilebilecek düzeyde olmadığı şeklinde bir yaklaşım, bu duruma sebep olarak gösterilebilir. Biz de söz konusu eserlerin hacimlerini dikkate alarak, ilgili eserleri ayrı ayrı incelemektense karşılaştırarak incelemenin, alana katkısı bakımından daha faydalı olacağını düşündük.

Makalenin başlığında da belirtildiği üzere bu çalışmanın konusu öncelikli olarak iki müellifin eserlerinde ele aldıkları nesih tespitlerinin karşılaştırılmasıdır. Esasında buna ben-

1 Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi'l-Kur'âni'l-'azîz ve mâ fihi mine'l-ferâ'iz ve's-sünen*, thk. Muhammed b. Sâlih el-Müdeyfir (Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd, 1418); 1/14-15. Ayrıca bk. Abdulkadir Karakuş, “İmam Mâtürîdî'nin Nesh Anlayışı”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (Aralık 2018), 87.

2 Cemâlüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed İbn Akîle el-Mekkî, *ez-Ziyâde ve'l-İhsân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Safâ Hakkı vd. (Birleşik Arap Emirlikleri: Merkezi'l-Buhûs ve'd-Dirasât, 1427), 5/272.

3 Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, neşredenin girişi, 67, 80; Abdülhamit Birışık, “Nesih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/584.

4 Burada kastedilen müelliflerin öne çıktıkları ilmî sahadır. Nitekim Katâde b. Diâme daha çok tefsirci kimliğiyle ön plandayken İbn Şihâb ez-Zühri ise hadisçi hüviyetiyle şöhret bulmuştur.

zer, iki farklı müellifin nesih ile ilgili eserlerinin ya da yorumlarının karşılaştırma usulüyle ele alındığı çalışmalar mevcuttur.⁵ Ancak bu çalışmalarda karşılaştırma yapılan müelliflerin hem aynı dönemde yaşamış ve aynı içerikli eserleri kaleme almış kimseler olmadıkları görülmektedir.⁶ Bu makalede ise söz konusu çalışmalardan farklı olarak, nesih kavramı ile ilgili eser ortaya koymuş aynı dönem müellifleri konu edilmektedir. Bu müelliflerin oldukça erken dönemde yaşamış kimseler olması da dönemin nesih anlayışını yansıtmaya bakımından ayrı bir önem arz etmektedir.

Bu çalışmada öncelikle söz konusu müelliflerin yaşantıları ile ilgili kısaca bilgiler verilmiş, sonra da eserlerinin karakteristik özellikleri zikredilmiştir. Ardından, makalemizin ana konusu olarak bu müelliflerin eserlerindeki nesih tespitleri ve aralarında ne gibi farklılıklar olduğu hususu ele alınmıştır. Tüm bunlar yapılırken, müelliflerin neshe konu olan âyetlerle ilgili bireysel yorumları varsa, bunlar da olabildiğince aktarılmaya çalışılmıştır.⁷

1. Katâde b. Diâme (ö. 117/735) ve *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi kitâbillâh* isimli Eseri

Hicrî 60 yılında dünyaya gelen Katâde'nin doğuştan görme engelli olduğu aktarılmıştır.⁸ Esasında Sedûsî kabilesine mensup olduğu ve çocuk yaşlarda iken ailesiyle birlikte Basra'ya yerleştiği ifade edilen Katâde, tâbiîn döneminin en muteber âlimlerinden Hasan el-Basrî'nin uzunca bir müddet öğrencisi olmuş ve ondan tefsir ilmi başta olmak üzere kıraat, hadis ve Arap dili gibi ilimleri okumuştur. Hafızasının kuvvetli oluşuna çokça vurgu yapılan Katâde, her ne kadar tefsir sahasında şöhret bulmuş olsa da, âlimler onun hadis ilminde de oldukça meşhur olduğunu ifade etmişler ve kendisinden sika bir râvi olarak bahsetmişlerdir. Katâde'nin ilmî yetkinliğine ve ahlakiliğine vurgu yapan hadiselerden biri de dönemin âlimlerinden Ebû Hilâl'in Katâde'ye ilmî bir mesele hakkında soru sorması üzerine kendisinin bu sorunun cevabını bilmediğini ifade etmesi, bunun üzerine kendi görüşünün ne olduğunun sorulmasına karşılık da -henüz ellili yaşlarında olmasına rağmen- kırk yıldır kendi görüşünü söylemediğini belirtmesidir.⁹ Bu durum Katâde'nin ilmî konularda kendi görüşünü açıklamaktan kaçındığını gösteren bir tutum olarak anlaşılabilir. Söz konusu bilgi ayrıca onun aktardığı veya ifade ettiklerinin, döneminin ilmî geleneğinden bağımsız olmadığını gösteren bir işaret olarak da okunabilir. Katâde ile ilgili aktarılan bu bilgiler, onun eserlerine nasıl bir gözle bakılması gerektiğini gösterir niteliktedir.

Katâde'nin ilmî kişiliği ile ilgili yorumda bulunan isimlerden birisi de makalemizde ese-

- 5 Söz konusu çalışmaların bir kısmı için bk. Rıdvan Sanur, *Mekkî b. Ebî Talib ve Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'nin Nesih Problemine Bakışının Mukayesesi* (İstanbul: DBY Yayınları, 2023); Ayşe Kanoğlu, *Cüveynî ve Sem'ânî'nin usûl Anlayışlarının Mukayesesi (Nesih Konusu Örneği)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022); Mehmet Çatalar, *Klasik Dönem Hanefî Fıkıh Usûlü Literatüründe Nesih Kavramı: Debûsî ve Serahsî Örneği* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010).
- 6 İlgili çalışmalardaki bu farklılık elbette tezin ya da makalenin kendi hipotezi çerçevesinde seçilmiş müelliflerdir. Burada kastetmek istediğimiz bizim çalışmamızda farklı bir yöntem ve bakış açısı olduğunu vurgulamaktır.
- 7 Çalışmamızın orijinalliğini destekleyen bir diğer husus da nesihle ilgili eser kaleme alan söz konusu müelliflerin oldukça erken dönem denilebilecek tâbiîn dönemi ilim adamları olması ve neshe dair yazmış oldukları eserlerle ilgili müstakil bir çalışmanın daha önce yapılmamış olmasıdır.
- 8 Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-Meârif*, thk. Servet Akâşe (Kahire: el-Heyetu'l-Mısriyye, 1992), 588.
- 9 Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zühri, *Kitâbu't-tabakâti'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebet'ül-Hancı, 2001), 9/228.

rini incelediğimiz İbn Şihâb ez-Zührî'dir. Kendisine ilimde Katâde'nin mi yoksa Mekhûl'ün¹⁰ mü daha üstün olduğunun sorulması üzerine Zührî, elbette Katâde'nin daha üstün olduğunu ifade etmiş, Katâde ile karşılaştırıldığında Mekhûl'ün ilimden az bir şey bildiğini ifade etmiştir.¹¹

Katâde'nin ilmî yetkinliğine dair aktarılan bu bilgilerden hareketle onun kendi döneminin ilmî anlamda en meşhur simalarından olduğu, ahlakı övülen, sözüne değer verilen, aktardıklarının zemmedilmediği güvenilir bir âlim olduğu anlaşılmaktadır.

1.1. *en-Nâsîh ve'l-Mensûh fî Kitâbillâh*

Katâde'nin bu eseri nesih alanında yazılmış en eski müstakil eser olarak nitelendirilmiştir.¹² Tefsir usulünün önde gelen isimlerinden Bedreddîn ez-Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) de benzer ifadeleri kullandığı¹³ bu eserin Katâde'ye ait olmadığına dair de bazı görüşler ileri sürülmüştür. Ancak eseri tahkik eden Hâtim Sâlih ed-Dâmin bu şüphenin önüne geçen delilleri zikretmiş, Katâde'nin eserinde neshe dair zikrettiği bilgilerin kendinden sonra gelen ve bu alana dair müstakil eser veren Ebû Ca'fer en-Nehhâs, Mekki b. Ebî Tâlib (ö. 437/1046) gibi isimlerin eserlerinde de aynı şekilde geçtiğini ifade etmiştir.¹⁴

Uzunca bir isnâd zinciriyle başlayan eser, zincirdeki son kişi olan Hammâd b. Yahya'nın (ö. 163/780) "Katâde'den şöyle işittim" demesiyle başlamaktadır. Mushaf sıralamasına göre tasnif edilmiş bu eserde Bakara sûresindeki kiblenin neshi mevzusundan itibaren toplam otuz üç âyet konu edilmiş ve Müzzemmil sûresinde geçen gece namazı ile ilgili âyetlerin hükmüne dair ifadelerle noktalanmıştır. Neshe konu olan son âyetin izahından sonra ayrı bir konuya geçtiği görülen eserde son olarak, yaklaşık bir buçuk sayfa hacminde "Kur'an'daki Medenî Sûreler" şeklinde bir başlık açılmış ve burada Medenî olan sûreler tek tek zikredilmiştir.¹⁵ Zikredilen bu sûrelerin dışındaki kalan diğer sûrelerin de Mekki olduğunun söylendiği eserde, ayrıca tefsir usul literatürüne "أَوَّلُ مَا نَزَّلَ" ismiyle dâhil olan ve Kur'an'ın ilk nâzil olan âyetlerini konu edinen hususla ilgili de bilgiler vermiştir.¹⁶

2. İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) ve *en-Nâsîh ve'l-mensûh* isimli Eseri

Hadislerin tedvini denildiğinde akla gelen ilk isim, dönemin halifesi Ömer b. Abdülâziz'in emriyle, hadis ilminin günümüze kadarki gelişim sürecinin en önemli süreçlerinden birisini yönetmiş olan İbn Şihâb ez-Zührî'dir. Zührî 671 yılında Medîne'de doğmuş olup aslen Kureyş kabilesine mensuptur.¹⁷ O'nun erken dönemdeki tahsil hayatının genellikle Medîne'de geçtiği ve burada sahâbe-i kirâm'dan olan zatlarla görüşerek onlardan ilim tahsil ettiği aktarılmıştır. Zührî, otuzlu yaşlarındayken Şâm'a gitmiş ve ilmî meselelerin konu

10 Döneminin en yetkin ilim adamları arasında gösterilen bu kişi tâbiîn dönemi fakihlerinden Mekhûl b. Ebû Müslim'dir. Ayrıntılı bilgi için bk. Eyyüp Said Kaya, "Mekhûl b. Ebû Müslim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 28/552.

11 Muhammed b. Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, 9/229.

12 Katâde b. Diâme, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 5.

13 Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedreddîn, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm (Beirut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 2010), 2/28.

14 Katâde, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 23.

15 Katâde, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 52.

16 Katâde, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 53.

17 Muhammed b. Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, 7/429.

edildiği bir ortamda kendi görüşünü ifade etmesi üzerine dikkat çekmiştir. Bunun üzerine dönem halifesi Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705) ile yakından görüşme imkanı elde eden Zührî sonrasında Mervân'ın ilmî konularda fikrini aldığı önemli bir isim haline gelmiş ve devletin önemli kademelerinde görev yapmıştır.¹⁸ Halife Mervân'dan sonra gelen pek çok halifenin döneminde de önemli görevler icra etmeye devam eden Zührî, ilmî tanınırlığının ve liyâkatinin yanında, dönemin halifelerinin divanında da bulunmasından dolayı, hadislerin tedvin faaliyeti görevine getirilmiş ve bu görevi titizlikle ifa etmiştir. Bazılarına göre Zührî'nin hadis ilminin yanında fıkıh ilminde de şöhet sahibi olduğu ve özellikle naklî ilimlerde Katâde'den daha üstün olduğu ifade edilmiştir.¹⁹

2.1. en-Nâsîh ve'l-Mensûh

Zührî'nin bu eseriyle ilgili de, Katâde'nin eserinde olduğu gibi, aidiyeti noktasında bazı şüpheler mevcuttur. Neshe dair yazılan ve erken dönem denilebilecek isimlerden Ebû Ubeyd Kâsım bin Sellâm'ın *en-Nâsîh ve'l- mensûh* isimli eserinde Zührî'den önemli ölçüde alıntı yapması ve bu alıntıların Zührî'ye isnat edilen eseriyle uyumlu olması *en-Nâsîh ve'l-mensûh*'un Zührî'ye ait olduğunu destekleyen delillerden biridir. Zührî'nin eserini tahkik eden Hâtim Sâlih ed-Dâmin ve Mustafa Mahmud el-Ezherî de kitabın Zührî'ye aidiyeti ile ilgili şüpheler bulunduğunu aktarmışlar ancak daha önce de bahsi geçtiği üzere, Zührî'den sonra gelen Taberî ve Nehhâs gibi önemli müelliflerin eserlerindeki bilgilerle Zührî'nin eserindeki bilgilerin örtüşüğünü ifade etmişlerdir.²⁰

Zührî'nin bu eseri Katâde'nin eserine benzer biçimde uzunca bir isnâd zinciriyle başlamıştır. Zührî, Katâde'den farklı olarak, zikretmiş olduğu isnâd zincirinin sonunda, makedemizin giriş kısmında da aktarılan Hz. Ali ile vâiz arasındaki diyalogu nakletmiştir. Devamında aynı hâdisenin farklı ravilerle aktarıldığı metinleri de zikreden Zührî, son olarak muhkem-müteşâbih konusulla ilgili gündeme gelen Âl-i İmrân sûresi 7. âyeti²¹ ve hemen akabinde özellikle neshin ıstılahî anlamında zikredilen ilk âyet olan Bakara sûresi 106. âyeti²² aktarmıştır. Âl-i İmrân sûresi 7. âyette geçen “müteşâbih âyetler”in mensuh âyetler olduğunu aktaran Zührî, Bakara sûresi 106. âyetteki neshin “veya unutturursak” lafzının da mensuh âyetleri belirttiğini zikretmiştir. Sonrasında nesihle ilgili âyetleri ele almaya başlayan Zührî, ilk meseleyi Katâde'de de olduğu gibi kiblenin neshine dair âyetlerle başlamış, toplam otuz dört âyeti zikretmiş ve son olarak, Tevbe sûresinde geçen, en şiddetli kâfirler ve münafıkların bedevîlerden olduğu ile ilgili âyetin mensuh olduğunu söyleyerek

18 Muhammed b. Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, 7/432.

19 Halit Özkan, “Zührî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/548. Ayrıca bk. Ömer Dinç, “Hicri İlk Üç Asır Bağlamında Nesh Meselesinin Tarihî Süreci Üzerine Bir Tahlil Denemesi”, *III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı-I*, Editörler: Nuriye Kayar - Ümit Güneş (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü, 2014), 211-212.

20 İbn Şihâb ez-Zührî, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Beyrut; Müessesetür'r-Risâle, 1998) tahkik edenin girişi, 8-9; a. mlf., *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, thk. Mustafa Mahmûd el-Ezherî (Kahire, Dâru İbnî'l-Kayyim, 2008) tahkik edenin girişi, 21-23.

21 *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), Âl-i İmrân 3/7; “Sana kitabı indiren O'dur. Onun (Kur'an) bir kısım âyetleri muhkemdir, ki bunlar kitabın esasıdır, diğerleri ise müteşâbihtir.”

22 el-Bakara 2/106; “Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz. Bilmez misin ki Allah her şeye kâdirdir.”

meseleyi noktalamıştır.²³ Bunun akabinde Katâde'de de gördüğümüz gibi Mekkî-Medenî hususu ile ilgili müstakil bir başlık açan Zührî, burada konuyu Katâde'nin zikrettiklerinden daha ayrıntılı bir biçimde ele almış, Mekkî ve Medenî sûrelerin tümünü zikretmiş ve son kısımda da nâzil olan ilk âyetin hangisi olduğu ile ilgili bilgiler vermiştir.²⁴

3. Katâde b. Diâme ve İbn Şihâb ez-Zührî'nin Eserlerindeki Nesih Tespitlerinin Karşılaştırması

Bu başlık altında makalemizin ana konusunu teşkil eden her iki müellifin neshe dair aktardıkları bilgilerin birbiriyle olan benzerlikleri ve farklılıklarına değinilmeye çalışılacaktır. Her iki esere bakıldığında, daha önce de ifade edildiği üzere Katâde'nin otuz üç, Zührî'nin ise otuz dört âyeti nesih çerçevesinde ele aldığı görülmektedir.

Katâde ve Zührî'nin nâsîh ve mensuhlarının aynı olduklarını ifade ettikleri yaklaşık on üç husus olduğu görülmektedir. Buna ilaveten neshe konu olan dört âyetin ise ya nâsîhlerinin ya da mensuhlarının farklı hükümler olduğu görülmektedir. Dolayısıyla iki müellifin neshe konu ettikleri hususların yarısı kadarının birbiriyle farklılık arz ettiği söylenebilir.

İlk olarak, söz konusu eserlerdeki benzerlikleri ele alıp akabinde belli örnekler özelinde farklılıkları zikretmenin, sonrasında da bu farklılıkların etkenleri ile ilgili yorumda bulunmanın daha doğru bir metod olacağı kanaatindeyiz.

3.1. Katâde b. Diâme ve İbn Şihâb ez-Zührî'nin Eserlerindeki Nesih Tespitlerindeki Benzerlikler

3.1.1. Kiblenin Tahvili Meselesi

Her iki eserde de kiblenin tahvili ile alakalı zikredilen Bakara sûresi 115. âyetin²⁵ yine aynı sûrede geçen 144. âyetle²⁶ mensuh olduğu ifade edilmiştir.²⁷ Katâde ve Zührî kible ilgili âyetler hakkında bu yorumlarda bulunurlarken, neshe konu ettikleri diğer âyetlerde olmadığı kadar uzunca isnat zincirleri zikretmişleridir. Kible ile ilgili söz konusu âyetlerin birbirini neshettiği hususunda ilk dönem âlimleri nezdinde genel bir ittifak olması hasebiyle isnat zincirinin bu şekilde zikredilmiş olması muhtemeldir.

3.1.2. Üç kur' Meselesi

Zifafa girip boşanmış kadınların üç hayız müddeti beklemeleri gerektiğini ifade eden Bakara sûresi 228. âyetteki²⁸ iddet bekleme süresinin, evlenmiş ancak zifafa girmemiş kadınların iddet süresi beklemelerine gerek olmadığını ifade eden Ahzâb sûresi 49. âyetle²⁹

23 Zührî, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 36.

24 Zührî, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 42.

25 el-Bakara 2/115; "Doğu da Allah'ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın zâtı oradadır. Şüphesiz Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilmektedir."

26 el-Bakara 2/144; "Biz senin, yüzünü göğe doğru çevirdiğini elbette görüyoruz. İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağı kibleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir; nerede olursanız olun yüzünüzü o yöne çevirin."

27 Katâde, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 32; Zührî, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 18.

28 el-Bakara 2/228; "Boşanan kadınlar kendi başlarına (evlenmeksizin) üç âdet süresince beklerler."

29 Ahzâb 33/49; "Ey iman edenler! Mümin kadınlarla evlenme akdi yapıp da sonra, birleşmeden onları boşadığımızda onlar üzerinde, hesaplayıp bekleteceğiniz bir iddet hakkınız yoktur. Onları bir şeyler vererek memnun ediniz ve güzellikle boşayınız."

neshedildiği³⁰ hususunda Katâde ve Zührî benzer ifadeler kullanmaktadır.³¹ Ancak Katâde, Zührî'den farklı olarak, Bakara sûresi 228. âyette bahsedilen üç kur' hükmünden iki hususun daha neshedildiğini³² belirtmiştir. Neshedilen bu iki hususun, Talak Sûresi 4. âyette³³ zikredilen; âdetten kesilmiş kadınlar ve henüz âdet görmemiş kimseler olduğunu belirten Katâde, söz konusu kadınların üç hayız süresi değil üç ay bekleme sürelerinin olduğunu söylemiş, bu sürenin sonunda boşanmış olabileceklerini ifade etmiştir. Devamında, Talak sûresi 4. âyette geçen, hamile kadınların iddet müddetinin çocukları doğunca sona ereceği ifadesine de değinen Katâde, Bakara sûresi 228. âyette geçen üç kur' müddetince bekleme emrinin bu ifadeyle de neshedildiğini dile getirmiştir.³⁴

3.1.3. Vasiyyetin Hükmü Meselesi

Kişiye ölüm yaklaştığında ailesine ve akrabalarına vasiyet bırakmasını emreden Bakara sûresi 180. âyetin³⁵ miras âyeti olarak da anılan ve bu taksimin kimler için ve hangi oranda olması gerektiğini emreden Nisâ sûresi 11. âyetle³⁶ mensuh olduğu Katâde ve Zührî'nin eserlerinde zikrettikleri bir konudur. Katâde'nin zikrettiklerine bakıldığında ilgili âyetin tefsirine de kısmen değindiği görülürken, Zührî ise âyetin miras âyetleriyle neshedildiğini söyledikten sonra herhangi bir yorumda bulunmadan konuyu noktalamıştır.³⁷

3.1.4. İçkinin Haram Kılınması Meselesi

Sarhoş edici içeceklerin konu edildiği ve hükmüne dair herhangi bir ifadenin zikredilmediği Bakara sûresi 219. âyetin³⁸ Mâide sûresi 90. âyet³⁹ ile mensuh olduğu, her iki müellifin de eserlerinde geçmektedir. Burada dikkat çeken husus Zührî'nin Mâide sûresi 90. âyetten önce mensuh âyet olarak namaza sarhoş iken yaklaşılmamasını emreden Nisâ sûresi 43.

30 Makalemizin sonuç bölümünde de temas edildiği üzere Katâde ve Zührî'nin söz konusu âyetin mensuh olduğunu ifade etmelerinin, mensuh olan âyetin hükmünün tüm cüzleriyle kaldırıldığı anlamında olmadığı söylenebilir. Nitekim söz konusu âyetin hükmünün halen uygulandığı noktada alimler bir ittifak halindedir. Burada âyetin mensuh olmasından kastın kısmî bir nesih olduğu ve bunun da umum hükmün tahsise uğraması olarak değerlendirildiği ifade edilebilir.

31 Katâde, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 34-35; Zührî, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 20-21.

32 Burada da her ne kadar nesih lafzı zikredilmiş olsa da, yukarıdaki örnekte olduğu gibi neshin tahsis ya da istisna anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

33 Talâk 65/5; "Kadınlarımızdan âdetten kesilmiş olanlar ile âdet görmeyenler hakkında tereddüt ederseniz onların bekleme süresi üç aydır. Gebe olanların bekleme süreleri ise doğum yapmalarıyla sona erer. Kim Allah'a saygısızlıktan sakınırsa Allah ona işinde bir kolaylık verir."

34 Katâde, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 34. Buradaki nesih ibaresinin de zikredildiği üzere tahsis veya istisna olarak anlaşılması daha uygun görünmektedir.

35 el-Bakara 2/180; "Birinize ölüm yaklaştığında, eğer geriye mal bırakıyorsa anasına, babasına ve akrabasına uygun bir vasiyette bulunması, sakınlara bir borç olmak üzere yazıldı."

36 en-Nisâ 4/11; "Allah size, çocuklarınız hakkında, erkeğe iki kadın payı kadar (vermenizi) emreder. (Mirasçılar) ikiden fazla kadın iseler bıraktığının üçte ikisi onlarındır. Eğer yalnız bir kadınsa yarısı onundur. Ölenin çocuğu varsa, anne babasından her birinin mirastan altıda bir hissesi vardır. Eğer çocuğu yok da anne babası ona vâris olmuşlarsa annesinin hakkı üçte birdir. Ölenin kardeşleri varsa annesinin payı, vasiyetten ve borçtan sonra altıda birdir. Babalarınız ve oğullarınızdan hangisinin fayda bakımından size daha yakın olduğunu bilemezsiniz. Bunlar Allah tarafından konmuş paylardır; şüphesiz Allah ilim ve hikmet sahibidir."

37 Katâde, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 35; Zührî, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 20.

38 el-Bakara 2/219; "Sana içkiyi ve kumarı soruyorlar. De ki: Bu ikisinde insanlar için büyük zarar ve bazı faydalar vardır; zararları da faydalarından büyüktür."

39 en-Nisâ 4/90; "Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar, fal okları şeytan işi iğrenç şeylerden ibarettir. Bunlardan kaçın ki kurtuluşa eresiniz."

âyeti de zikretmesidir. Katâde'nin aktardıkları arasında da bu âyet geçmektedir ancak onun bu âyeti Zührî'de olduğu gibi nesih bağlamından dolayı değil, içkinin yasaklanması mevzu-sunun tadrîcîliğini belirtmek için zikrettiği söylenebilir.

3.1.5. Ramazan Orucu Meselesi

Orucun farz kılınması ve bu farz ibadetle ilgili belli başlı ruhsatların zikredildiği Bakara sûresi 183. ve 184. âyetlerin,⁴⁰ akabinde gelen 185. âyetle⁴¹ mensuh olduğunu ifade eden Katâde ve Zührî, bu konuyu detaylıca ele almışlardır.⁴² Katâde ve Zührî'nin ifadelerine bakıldığında, ilk dönemlerde dileyenin oruç tuttuğunu dileyenin ise fidye verme şartıyla tutmadığını, bu ruhsatın bir müddet devam ettiğini, ancak nâzil olan 185. âyetle orucun güç yetirebilen herkes tarafından yerine getirilmesi gereken bir ibadet olduğunu ifade etmişlerdir. Devamında Zührî bu meseleye bir hususu daha ilave ederek, iftar vaktinden imsak vaktine kadar eşlere yaklaşılmamasına izin veren Bakara Sûresi 187. âyetin⁴³, orucun önceki ümmetlere farz kılındığı gibi Müslümanlara da farz olduğunu ifade eden Bakara Sûresi 183. âyetin hükmünü neshettiğini belirtmiştir.⁴⁴

3.1.6. İbâdetlerde Güç Yetirme Meselesi

İnsanların içlerinden geçenlerle de hesaba çekileceklerini ifade eden Bakara sûresi 284. âyetin,⁴⁵ kişiye gücünün yettiğinden fazlasının yüklenilmeyeceğini ifade eden aynı sûrenin 286. âyetiyle⁴⁶ mensuh olduğunu Katâde ve Zührî eserlerinde zikretmişlerdir.⁴⁷ İki müellif de ilgili âyetin nesih ile ilişkisine dair bilgiyi vermekle kalmamış, bunun yanında tefsir kabîlinden de bazı açıklamalarda bulunmuşlardır. Ayrıca Katâde, Zührî'den farklı olarak, bu âyetler arasındaki nesih ilişkisini ifade ederken Hz. Peygamber'den gelen "Allah Teâlâ, ümmetimin içlerinden geçirdiklerinden (vesveselerden) dolayı onları sorumlu tutmaz, onları söz veya fiile dökmedikçe." manasındaki rivayeti de zikretmeyi uygun görmüştür.⁴⁸

3.1.7. Vâris Olamayanlara Miras Bırakılması Meselesi

Miras taksiminde hazır bulunan ancak varis olmayan yakın akraba, yetimler ve ihtiyaç sahiplerine mirastan pay verilebileceğini ifade eden Nisâ sûresi 8. âyetin⁴⁹ daha önce de bahsi geçtiği üzere miras âyetleri olarak da isimlendirilen Nisâ sûresi 11. âyetle neshedildiği bilgisi, iki müellifin eserinde de geçmektedir. Zührî nesih ile ilgili bilgi dışında başka bir şey

40 el-Bakara 2/183-184; "Ey iman edenler! Sizden öncekilerin üzerine yazıldığı gibi sakınasınız diye sizin üzerinize de sayılı günlerde oruç yazıldı. İçinizden hasta veya yolcu olan, başka günlerden sayısınca tutar. Orucu tutmakta zorlananlar için bir yoksulun (günlük) yiyeceği kadar fidye yeterlidir. Bir iyiliği mecbur olmadan yapan için bu (yaptığı) iyidir. Ama orucu tutmanız -bilerseniz- sizin için daha hayırlıdır."

41 el-Bakara 2/185; "O (sayılı günler), doğruyu eğriden ayırma, gidilecek yolu bulma konusunda açıklamalar ve insanlara rehber olarak Kur'an'ın indirildiği ramazan ayıdır. Artık içinizden kim bu aya yetişirse onu oruçlu geçirsin. Kim de hasta veya yolcu olursa, başka günlerden sayısınca tutar."

42 Katâde, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 36-37; Zührî, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 19-20.

43 el-Bakara 2/187; "Oruç gecesinde kadınlarımızla birleşmek size helâl kılındı."

44 Zührî, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 19.

45 el-Bakara 2/284; "İçinizdekini açığa vursanız da gizleseniz de Allah sizi ondan hesaba çeker."

46 el-Bakara 2/286; "Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz."

47 Katâde, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 37-38; Zührî, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 21-22.

48 Katâde, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 38.

49 en-Nisâ 4/8; "(Vâris olmayan) yakınlar, yetimler ve yoksullar miras taksiminde hazır bulunurlarsa bundan, onları da rızıklandırın ve onlara güzel söz söyleyin."

zikretmezken, Katâde'nin ilgili âyet hakkında daha fazla bilgi verdiği görülmektedir.⁵⁰ Katâde, bu âyet mensuh olsa da kişinin miras düşmeyen kişilere vasiyet olarak dilediği şekilde mal bırakabileceğini söylemiştir. Ayrıca Katâde Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin (ö. 42/663) âyetin mensuh olmadığını söylediğini de konunun sonunda zikretmiştir.⁵¹

3.1.8. Zina Eden Kadının Cezası Meselesi

Zina yapan bir kadının bu fiili yaptığına dair dört şahit getirilmesi şartıyla evlerde hapsedilmesini emreden Nisâ sûresi 15. âyet,⁵² Katâde'ye göre Nûr sûresi 2. âyet⁵³ ile, Zührî'ye göre ise ilgili âyetin akabinde gelen 16. âyet⁵⁴ ile neshedilmiştir. Görüldüğü üzere mensuh hüküm hususunda her iki müellif de mutabık iken, nâsih hükümlerle ilgili farklı âyetler zikredilmiştir.⁵⁵ Burada dikkat çeken bir başka husus; Katâde'nin 15. ve 16. âyeti birlikte zikretmesi ve sonrasında bu hükümlerin Nûr sûresi 2. âyetle neshedildiğini belirtmesidir.⁵⁶

3.1.9. Akraba Olmayanın Birbirine Vasiyeti Meselesi

Câhiliyye devrinde, akraba olmayan iki kişinin birbirine vâris olması hususundaki uygulamayı ifade eden Nisâ sûresi 33. âyet⁵⁷ Katâde ve Zührî'ye göre Müslüman olmaları şartıyla aralarında kan bağı olanların, olmayanlara göre Allah katında daha yakın olduğunu ifade eden âyet ile neshedilmiştir.⁵⁸

3.1.10. Kâfirlerle Anlaşmanın Neshi Meselesi

Kâfirlerin Müslümanlara zarar vermeden kenara çekilmeleri ya da Müslümanlarla anlaşma yoluna gitmeleri halinde Müslümanların da aynı yaklaşımda bulunmaları gerektiğini ifade eden Nisâ sûresi 90. âyet,⁵⁹ Katâde ve Zührî'ye göre seyf âyeti olarak da isimlendirilen Tevbe sûresi 5. âyetle⁶⁰ neshedilmiştir.⁶¹ Katâde'nin ifadelerine ilaveten Zührî Nisâ sûresindeki âyetin dışında üç âyetin⁶² daha Tevbe sûresindeki ilgili âyetlerle mensuh olduğunu

50 Katâde, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, 38-39.; Zührî, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, 22.

51 Katâde, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, 38.

52 en-Nisâ 4/15; "Kadınlarınızdan çirkin fiilde bulunanlara karşı aranızdan dört şahit getirin. Eğer şahitlik ederlerse, o kadınları ölüm alıp götürüncüye yahut Allah onlara bir yol açincaya kadar evlerde tutun."

53 en-Nûr 24/2; "Zina eden kadın ile zina eden erkeğin her birine yüz sopa vurun. Allah'a ve âhiret gününe inanıyorsanız, Allah'ın dinini uygulama hususunda o ikisine karşı merhamet duygusuna kapılmayın. Mü'minlerden bir topluluk da onların cezalandırılmasına şahit olsun."

54 en-Nisâ 4/16; "İçinizden bu çirkin fiili işleyen ikilinin canlarını yakın. Eğer tövbe eder, durumlarını düzeltirlerse artık onlara eziyet etmekten vazgeçin; çünkü Allah tövbeleri çok kabul eden, çok esirgeyendir."

55 Katâde, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, 38-39.; Zührî, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, 22.

56 Katâde, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, 39.

57 en-Nisâ 4/33; "Anne, baba ve akrabanın geride bıraktıklarından her biri için yakın vârisler belirledik. Anlaşma yoluyla yakınlık bağı kurduğunuz kimselere de paylarını verin. Bilin ki Allah her şeyi görmektedir."

58 el-Enfâl 8/75; "Aralarında rahim bağı bulunanlar Allah'ın hükmüne göre birbirlerine daha yakındır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir."

59 en-Nûr 24/90; "Artık onlar sizi bırakıp bir tarafa çekilirler de sizinle savaşmazlar ve size barış teklif ederlerse Allah size, onların aleyhine bir yola girme hakkı vermemiştir."

60 et-Tevbe 9/5; "Haram aylar çıkınca, müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün, esir alın, kuşatın ve onları her geçit yerinde gözetleyin. Şayet tövbe ederler, namazlarını kılarlar ve zekâtlarını verirlerse artık onları serbest bırakın. Allah yargılayıcıdır, başılayıcıdır."

61 Katâde, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, 40.; Zührî, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, 24-25.

62 Bu âyetler yine kâfirlerle savaşmak dışında onlarla anlaşmayı öğütleyen Mümtetine sûresi 8-9. âyetler ve Tevbe sûresi 7. âyettir.

ifade etmiş ve Katâde'ye nazaran ilgili husus hakkında daha geniş bilgiler vermiştir.⁶³

3.1.11. Kâfirlerin Barışa Yanaşması Meselesi

Kâfirlerin Müslümanlarla savaşmak yerine barış yapmak istemeleri durumunda Müslümanların bu barış talebine olumlu şekilde karşılık vermelerini emreden Enfâl sûresi 61. âyet,⁶⁴ her iki müellife göre de mensuh olarak kabul edilmiştir. Ancak mensuh olan bu âyetlerin nâsihleri ile ilgili zikredilen âyetlere bakıldığında Katâde'nin yukarıda da bahsi geçen seyf âyetini, Zühri'nin ise Tevbe sûresinin 29. âyeti⁶⁵ verdiği görülmektedir.⁶⁶

3.1.12. Hicret Etmeyenlerin Mirasçı Olamaması Meselesi

Müslümanlara hitaben; mümin oldukları halde hicret edemedikleri için, Medîne'deki ensar ve muhâcirinin aralarında yaptıkları kardeşlik anlaşmasını ve bunun sonucunda birbirlerinin varisleri olabilmeleri ile ilgili uygulamaya dahil olamayacaklarını ifade eden Enfâl sûresi 72. âyet,⁶⁷ Katâde'ye göre Ahzâb sûresi 6. âyetle⁶⁸, Zühri'ye göre ise Enfâl sûresi 75. âyetle⁶⁹ neshedilmiştir.⁷⁰

3.1.13. Hz. Peygamber'in Kendisine ve Ashabına Ne Yapılacağını Bilmediğini İfade Etmesi Meselesi

Ahkâf sûresi 9. âyette⁷¹ Hz. Peygamber'in gayba dair kendisine ve ashabına ne yapılacağını bilmediğini ifade etmesinin, Fetih sûresinin ilk üç âyetiyle⁷² mensuh olduğu, Katâde ve Zühri tarafından ifade edilmiştir. Katâde ve Zühri neshe konu olan bu âyetlerle ilgili olarak, ele aldıkları diğer âyetlere nazaran uzunca izahatta bulunmuşlardır. Meseleyi ele alırken Fetih sûresinin ilgili âyetlerinin sebebi nüzullerine dair bilgi veren Katâde, bu âyetin Hudeybiye dönüşünde Hz. Peygamber ve ashabının Mekke'ye gidip ibadetlerini yerine getiremediklerinden dolayı hüznü oldukları bir vakitte nâzil olduğunu söylemiştir. İlgili âyetlerin nâzil olması üzerine Hz. Peygamber'in "Bana, dünyadan daha değerli olan bir âyet indirildi." buyurarak sevincini dile getirdiğini ifade eden Katâde, bunun üzerine sahâbeden birinin Hz. Peygamber'e ne yapılacağını haberinin verildiğini ancak kendilerine ne

63 Zühri, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, 25.

64 el-Enfâl 8/61; "Eğer barışa yanaşırlarsa sen de yaş ve Allah'a güven; O her şeyi işitendir ve bilendir."

65 et-Tevbe 9/29; "Ehl-i kitap'tan Allah'a ve âhiret gününe inanmayan, Allah ve resulünün yasakladığını yasak saymayan ve hak dine uymayan kimselerle, yenilmiş olarak ve kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşın."

66 Katâde, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, 42.

67 el-Enfâl 8/72; "İman edip de hicret etmeyenlere gelince, göç edinceye kadar onlarla aranızdaki bağ (yakınlık) sebebiyle hiçbir sorumluluğunuz yoktur. Sizden, dinlerini korumak için yardım isterlerse, aranızda anlaşma bulunan bir topluluğa karşı olmamak üzere yardım etmeniz gerekir. Allah bütün yaptıklarınızı görmektedir."

68 el-Ahzâb 33/6; "Aralarında kan bağı bulunanlar Allah'ın kitabında (mirasçılık bakımından) birbirlerine, diğer müminlerden ve muhacirlerden daha yakındırlar."

69 el-Enfâl 8/75; "Daha sonra iman edenler, hicret edip sizinle beraber cihad edenler, işte bunlar da sizendir. Aralarında rahim bağı bulunanlar Allah'ın hükmüne göre birbirlerine daha yakındır."

70 Katâde, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, 43, Zühri, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, 27.

71 el-Ahkâf 46/9; "Yine de ki: "Ben, peygamberler arasında benzeri gelip geçmemiş biri değilim, bana ve size ne yapılacağını da bilemem, ancak bana vahyedilene uyarım. Ben yalnızca açık bir uyarıcıyım.""

72 el-Fetih 48/1-3; "Senin geçmiş gelecek bütün günahını Allah'ın bağışlaması, sana nimetini eksiksiz vermesi, seni dosdoğru yolda yürütmesi ve Allah'ın sana güçlü bir şekilde yardım etmesi için sana apaçık bir fetih ihsan ettik."

yapılacağına bildirilmediğini ifade ederek bunu Hz. Peygamber'e sorması üzerine Allah'ın sahâbeye çeşitli müjdeleri buyurduğu Fetih sûresi 5. âyetin nâzil olduğunu söylemiştir.⁷³ Zührî ise Katâde kadar ayrıntılı değinmese de ilgili âyetin iniş sebebiyle ilgili Katâde'nin zikrettiği hadiseyi ifade ederek konuyu izah etmiştir.⁷⁴

3.1.14. Hz. Peygamber'in Yanına Girerken Sadaka Verilmesi Meselesi

Hz. Peygamber, kendisiyle özel görüşmek isteyenlerin sayısı artınca, görüşmek isteyen diğer kişilerin hakkına girilmesinden endişe etmiş, bu durum üzerine Hz. Peygamber'in yanına girilmeden önce sadaka verilmesini emreden Mücâdele sûresi 12. âyet nâzil olmuştur.⁷⁵ Âyetin nüzulünün akabinde, bu emir sahâbeye zor gelmiş ve ilgili âyet hemen sonrasında 13. âyet⁷⁶ ile neshedilmiştir. Söz konusu âyetlerin birbirini neshine dair ifade edilen bu mesele Katâde ve Zührî'nin ortak olarak değindikleri bir husus olmuştur.⁷⁷ Zührî, ilgili konuyu sadece âyetleri zikrederek ifade ederken, Katâde ise konuya daha ayrıntılı değinmiş ve sebebi nüzulle ilgili bilgileri de vermiştir.⁷⁸

3.1.15. Gece Namazı Meselesi

Müzzemmil sûresinin ilk âyetlerinde,⁷⁹ Hz. Peygamber'e hitâben ancak Müslümanları da kapsayacak şekilde emredilen gece namazının, aynı sûrenin 20. âyetiyle⁸⁰ neshedildiği, her iki isim tarafından da ifade edilmiştir. Katâde, neshe konu olan bu iki âyet arasında bir yıllık sürenin geçtiğini, bu süre boyunca Hz. Peygamber ve sahâbenin geceleri ayakları şişinceye kadar söz konusu ibadeti yerine getirdiklerini söylemiş, sonrasında ise Allah Teâlâ'nın farz olan bu ibadeti hafifleterek neshettiğini ve nafîle bir ibadet kıldığını belirtmiştir.⁸¹

3.1.16. Sefere Katılmak İstemeyenlere İzin Verilmesi Meselesi

Tebük seferine katılmak istemeyen ve çeşitli bahaneler sunan münafıkların Hz. Peygamber'den izin istemesi üzerine bu kişilere izin verilmiştir. Bunun ardından Allah, onlara izin verilmesinin iyi bir şey olmadığına dâir Tevbe sûresi 43, 44 ve 45. âyetleri⁸² indirmiştir. Bu hususta Katâde yalnızca 43. âyeti zikretmiş ve bu âyetin Nûr sûresi 62. âyetle⁸³ mensuh

73 Katâde, *en-Nâsîh ve'l- mensûh*, 46.

74 Zührî, *en-Nâsîh ve'l- mensûh*, 33.

75 el-Mücâdele 58/12; "Ey iman edenler! Peygamberle özel görüşme yapmak istediğiniz zaman, bu görüşmenizden önce bir sadaka verin. Sizin için en iyi ve en nezih davranış budur. Şayet bulamazsanız, bilin ki Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhametlidir."

76 el-Mücâdele 58/13; "Özel görüşme yapmadan önce sadaka verecek olmanızdan dolayı (ya veremezsek diye) korkuya mı kapıldınız? Madem bunu yapamadınız ve Allah da sizi bağışladı, o halde namazı özenle kılın, zekâti verin, Allah'a ve resulüne itaat edin. Allah yapıp ettiklerinizden tamamen haberdardır."

77 Katâde, *en-Nâsîh ve'l- mensûh*, 47; Zührî, *en-Nâsîh ve'l- mensûh*, 34.

78 Katâde, *en-Nâsîh ve'l- mensûh*, 48.

79 el-Müzzemmil 73/1-3; "Ey örtüsüne bürünen! Geceleyin -birazı dışında- namaza kalk! Gecenin yarısında bu vakti biraz öne veya biraz ileri de alabilirsin. Kur'an'ı tane tane, hakkını vererek oku."

80 el-Müzzemmil 73/20; "... O, sizin (istenen) vakti tesbit edemeyeceğinizi bilmektedir. Bu yüzden de sizi bağışlamıştır. Artık Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyun."

81 Katâde, *en-Nâsîh ve'l- mensûh*, 50.

82 et-Tevbe 9/44-45; "Allah seni affetti de doğru söyleyenler sence belli olmadan ve kimlerin yalancı olduğunu bilmeden niçin onlara izin verdin?" Allah'a ve âhiret gününe iman edenler, kendilerini mallarıyla ve canlarıyla cihad etmekten muaf tutman için senden izin istemezler. Allah, buyruğuna karşı gelmekten sakınanları çok iyi bilir. Senden izin isteyenler sadece, Allah'a ve âhiret gününe iman etmeyenler ve şüpheye kapılmış olanlardır; onlar şüpheleri içinde bocalayıp dururlar."

83 en-Nûr 24/62; "Müminler ancak Allah'a ve Resulüne iman edenlerdir ve onunla ortak bir iş için toplan-

olduğunu belirtmiştir.⁸⁴ Zührî ise mensuh âyet olarak 43. âyeti zikretmeyip bunun yerine 44. ve 45. âyetleri zikretmiş ve bu âyetlerin Katâde'nin de belirttiği gibi, Nûr sûresi 62. âyetle mensuh olduğunu söylemiştir.⁸⁵

3.1.17. Kâfir Anne Babaya Merhamet Etmenin Neshi Meselesi

Müminlere, anne babalarına güzel davranmayı emreden, bunun yanında onlar için Allah'tan bağışlanma dilenmesini de emreden İsrâ sûresi 23. ve 24. âyetlerin⁸⁶, yakınları da olsa müşrikler için bağışlanma dilenemeyeceğini ifade eden Tevbe sûresi 113. âyetle⁸⁷ mensuh olduğu bilgisi Katâde ve Zührî'de geçmektedir. Zührî bu bilgiyi verirken, nâsih ve mensuh âyetleri zikrederek oldukça kısa bir biçimde ele almış⁸⁸, Katâde ise ilgili âyetleri zikrettikten sonra başka bir hususa daha değinmiştir. İsrâ sûresi 23. ve 24. âyetlerin tamamının mensuh olmadığını ifade eden Katâde, anne baba kâfir dahi olsa, onlara dünyada iyi bakmanın Allah'ın bir emri olduğunu belirtmiş, Tevbe sûresindeki ilgili âyetle neshedilen kısmın, Allah'tan onlar için merhamet istenmesine dair ifade olduğunu söylemiştir.⁸⁹

Katâde ve Zührî'nin nesih tespitlerindeki benzerliklerin ele alındığı bu bölümdeki bilgilere göre, Katâde'nin dirayet yönünün Zührî'ye kıyasla daha ön planda olduğu görülmektedir. Zührî'nin nesih tespitlerinde de ilave bilgiler bulunmaktadır ancak bu bilgilerde rivayet temelli delillerin daha sık vurgulandığı ifade edilebilir. Ayrıca Katâde'nin nesih yorumlarına bakıldığında, bazı durumlarda âyetin tümünün değil bir kısmının neshedildiğini vurgulaması, onun nesihten kastının aynı zamanda tahsis olduğunu gösteren delillerden biri olarak zikredilebilir. Bunun yanında, Katâde'nin nesih tespitinde bulunurken "tahfif edilerek neshedildi." ifadesini kullanması onun hükümlerin hafifletilmesini de nesih olarak değerlendirdiğini göstermektedir.

3.2. Katâde b. Diâme ve İbn Şihâb ez-Zührî'nin Eserlerindeki Nesih Tespitlerindeki Farklılıklar

Katâde ve Zührî'nin eserlerinde neshe dair ortak olarak ele aldıkları on beş kadar âyetin yanında yaklaşık yirmi kadar âyet ise farklılık arz etmektedir. Dolayısıyla her iki müellifin eserlerinde farklı nesih tespitlerinin sayısı kırk kadardır. Bu başlık altında tüm bu âyetleri zikretmek epeyce bir hacim alacağından makale formatına uyması için belli başlı, dikkat çeken farklılıklara değinilecektir.

3.2.1. Seyf (Kıtâl) Âyetleri

Seyf âyetleri olarak da zikredilen Tevbe sûresi 5. âyet ve yine Tevbe sûresi 29. âyetin nesih ile en fazla ilişki içerisinde olan âyetlerden biri olduğu gerek klasik dönem gerek-

miş iken kendisinden izin almadan çekip gitmeyenlerdir. Senden izin isteyenler, evet işte onlar Allah'a ve resulüne hakkıyla iman edenlerdir. Bazı özel işlerinden dolayı senden izin istediklerinde onlardan dilediğine izin ver ve Allah'tan onların bağışlanmasını dile. Kuşkusuz Allah çok bağışlar, çok esirger."

84 Katâde, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, 43.

85 Zührî, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, 28-29.

86 el-İsrâ 17/23-24; "...Onlara merhametle ve alçak gönüllülükle kol kanat ger. "Rabbim! Onlar nasıl küçük-lükte beni şefkatle eğitip yetiştirdilerse şimdi sen de onlara merhamet göster" diyerek dua et."

87 et-Tevbe 9/113; "Müşriklerin cehennemlik oldukları müminler nezdinde açıklık kazandıktan sonra, ak-raba bile olsalar peygamber de müminler de onların bağışlanmalarını dileyemezler."

88 Katâde, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, 50; Zührî, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, 30.

89 Katâde, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, 44.

se modern dönem ilim adamlarınca dile getirilen bir durumdur.⁹⁰ Bu meselenin çok erken dönem sayılabilecek tâbîîn dönemi âlimlerince nasıl anlaşıldığı ya da ne kadar üstünde durulduğunu tespit edebilmek konunun daha iyi anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

Önceki başlıklarda da ifade edildiği üzere, Katâde ve Zührî'nin seyf (kıtâl) âyetleriyle mensuh olduğunu ortak olarak zikrettikleri âyetler, kâfirlerle anlaşma yoluna gitmeyi ifade eden Nisâ sûresi 90. âyeti ve kâfirler yavaşırca Müslümanların da barışa yaşmalarını emreden Enfâl sûresi 61. âyetidir. Zührî, bu ortak âyetlerin dışında Hicr sûresi 94. âyetteki⁹¹, müşriklere aldırılış edilmemesini emreden ikinci kısmın seyf âyetiyle (Tevbe sûresi 5. âyet) mensuh olduğunu ifade etmiştir.⁹² Katâde'nin ilgili konu hakkında zikrettiklerine bakıldığında ise Zührî ile ortak zikrettiklerinin dışında, sekiz âyetin daha seyf ya da kıtâl âyetleriyle mensuh olduğunu belirttiği görülmektedir.

Katâde'nin zikrettiği bu âyetlere bakılacak olursa;

1. Kâfirleri affetmeyi emreden Bakara sûresi 109. âyetin⁹³ Tevbe sûresi 29. âyetle mensuh olduğunu söylemiş, Allah'ın kâfirleri affetme ile ilgili bu emrinin mensuh olması neticesinde Ehl-i kitâbın öldürülmesi veya cizye vermeleri gerektiğini ifade etmiştir.⁹⁴

2. Katâde, kafirler saldırmadıkça onlarla savaşa girilmemesini ve haram aylarda savaşılmamasını emreden Bakara sûresi 191. âyetin⁹⁵ ve aynı sûrede geçen 217. âyetin⁹⁶ Tevbe sûresi 5. âyetle mensuh olduğunu söylemiş, buna göre, kâfirler saldırmaya da onlara saldırlabileceğini ve haram aylarda olursa da aynı şekilde kâfirlerle savaşılıp onların öldürülebileceğini belirtmiştir.⁹⁷

3. Müslümanların Mescid-i Haram'a girmelerini engellemeleri sebebiyle kâfirlere karşı duyulan kinin aşırıya gitmeye sebep olmaması ve buna benzer diğer hususların emredildiği Mâide sûresi 2. âyetin⁹⁸ seyf âyetiyle mensuh olduğunu belirten Katâde konunun devamında, müşriklerin Mescid-i Haram'a girmemelerini ve pis olduklarını⁹⁹, Allah'ın mescidini onaramayacaklarını¹⁰⁰ belirten başka âyeti kerîmeleri de zikretmiştir. Ancak Katâde zikret-

90 Ahmet Özel, "Cihad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/530; Abdulkadir Karakuş, "Kur'an Işığında Din ve İnanç Hürriyeti". *Marifetname* 10/1 (Haziran 2023), 56-62.

91 el-Hicr 15/94; "Sen, sana buyurulanı açıkça duyur, müşriklere aldırış etme!"

92 Zührî, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 30-31.

93 el-Bakara 2/109; "Ehl-i kitap'tan çoğu, hakikat kendilerine apaçık belli olduktan sonra, sırf içlerindeki haset duygusundan ötürü, sizi imanınızdan vazgeçirip küfre döndürmek istediler. Yine de siz, Allah hükümünü ortaya koyuncaya kadar affedin ve hoşgörün. Şüphesiz Allah her şeye kadirdir."

94 Katâde, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 33.

95 el-Bakara 2/191; "Onları yakaladığımız yerde öldürün; sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın. Fitne öldürmekten daha kötüdür. Mescid-i Harâm civarında onlar sizinle savaşmadıkça siz de orada onlarla savaşmayın. Şayet sizinle savaşmaya kalkışlarsa o zaman onları öldürün. İşte kâfirlerin cezası böyledir!"

96 el-Bakara 2/217; "Sana haram ayı, onda savaşmayı soruyorlar. De ki: Onda savaşmak büyük günahtır. Allah'ın yolundan menetmek ve O'nu inkâr etmek, Mescid-i Harâm'dan (insanları) engellemek, halkını oradan çıkarıp sürmek ise Allah katında daha büyük günahtır. Fitne de öldürmekten daha ağırdır."

97 Katâde, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 33-34.

98 el-Mâide 5/2; "... Mescid-i Harâm'a girmenizi engellediler diye bir topluma karşı duyduğunuz kin, sakın aşırı gitmenize sebep olmasın. İyilik ve takvâ hususunda yardımlaşın, günah ve haksızlık yolunda yardımlaşmayın. Allah'tan korkun, çünkü Allah'ın cezası çetindir."

99 et-Tevbe 9/28; "Ey iman edenler! Bilin ki Allah'a ortak koşanlar pisliğe batmışlardır; artık onlar bu yıldan sonra Mescid-i Harâm'a yaklaşmasınlar."

100 et-Tevbe 9/17; "Müşrikler, inkârlarına bizzat kendileri tanıklık edip dururken, Allah'ın mescidlerini ona-

miş olduğu bu âyetlerin Mâide sûresindeki ilgili âyetin nâsihi olup olmadığı hususunda net bir ifadede bulunmamıştır.¹⁰¹

4. Yahudilerin verdikleri sözde durmama, kelimelerin yerlerini değiştirme gibi olumsuz vasıflarının sıralandığı Mâide sûresi 13. âyetin son kısmında¹⁰², tüm bunlara rağmen Hz. Peygamber'in onları affetmesine dair zikredilen emrin kitâl¹⁰³ âyetiyle mensuh olduğu Katâde tarafından dile getirilmiştir.¹⁰⁴

5. Kâfirlerin olumsuz tutumlarının anlatıldığı ve Hz. Peygamber'e, onların bu davranışlarına karşılık vermek yerine aldirmamasının emredildiği En'âm sûresi 70. âyetin¹⁰⁵ seyf âyetiyle mensuh olduğu Katâde tarafından dile getirilmiştir. Katâde bu hüküm doğrultusunda, kâfirlerin tutumlarına bundan sonra savaş ve öldürmeyle karşılık verilmesinin emredildiğini ifade etmiştir.¹⁰⁶ Katâde Ehl-i kitapla savaşılmamasını, onlarla iyi geçinilmesini emreden Ankebût sûresi 46. âyetin¹⁰⁷ yine Tevbe sûresi 29. âyetle neshedildiğini de ifade etmiştir.¹⁰⁸

6. Ahiret gününe inananların Müslümanlar tarafından affedilmesini emreden Câsiye sûresi 14. âyetin¹⁰⁹ seyf âyetiyle mensuh olduğunu ifade eden Katâde bu âyetin muhataplarının da müşrikler olduğunu söylemiştir.¹¹⁰

7. Katâde, savaş ortamında kâfirleri öldürmenin yanında onlardan esir alınanların karşılıksız ya da bedel olarak bırakabileceğinden bahseden Muhammed sûresi 4. âyetin¹¹¹ seyf âyetiyle mensuh olduğunu ifade etmiştir. Mensuh olan bu âyet ile ilgili olarak, Allah'ın Müslümanlara, ele geçirilen düşman askerler ile ilgili tasarruflarında böyle bir ruhsat verdiği ifade eden Katâde sonrasında ise bu hükmün kaldırıldığını söylemiştir.¹¹²

8. Hicret edip Medine'ye gelen Müslüman kadınların imtihan edilmesi ve bu kadınların mehirlerinin eski eşlerine geri verilmesini ifade eden Mümtehine sûresi 10. âyet¹¹³ ayrıca

rıp şenlendiremezler. Onlar, yapıp ettikleri boşa giden kimselerdir ve onlar ebedî olarak ateşte kalacaklardır.”

101 Katâde, *en-Nâsih ve'l- mensûh*, 40-41.

102 el-Mâide 5/13; “İçlerinden pek azı hariç olmak üzere onlardan daima bir hainlik görürsün. Sen yine de onları affet, hoş gör. Çünkü Allah iyilik edenleri sever.”

103 Tevbe 9/29.

104 Katâde, *en-Nâsih ve'l- mensûh*, 41.

105 el-En'âm 6/70; “Dünya hayatının aldattığı, dinlerini bir oyuncak ve eğlence edinen kimseleri bir tarafa bırak. Yaptıkları sebebiyle hiç kimsenin bir felâket yaşamaması için Kur'an ile nasihat et.”

106 Katâde, *en-Nâsih ve'l- mensûh*, 42.

107 el-Ankebût 29/46; “İçlerinden haksızlığa sapanlar dışında Ehl-i kitap'la mücadelenizi sadece en güzel yolla sürdürün ve deyin ki: “Bize indirilene de size indirilene de inandık. Bizim tanrımız da sizin tanrınız da birdir. Biz O'na teslim olmuşuzdur.””

108 Katâde, *en-Nâsih ve'l- mensûh*, 45.

109 el-Câsiye 45/14; “İman edenlere söyle de Allah'ın (yargı) günlerine inananları bağışlasınlar; çünkü (böyle) bir topluluğu, hak etmeleri yüzünden Allah cezalandırır.”

110 Katâde, *en-Nâsih ve'l- mensûh*, 45.

111 Muhammed 47/4; “Kâfirlerle savaşa girdiğinizde hemen öldürücü darbeyi vurun, nihayet onları çöktürünce esirleri sağlam bağlayın. Sonra ya karşılıksız bırakırsınız yahut bedel alarak. Ki böylece savaş ağır yüklerini indirsın (sona ersin). İşte böyle; Allah dileseydi onları bizzat cezalandırırdı, fakat sizleri birbirinizle denemek istiyor. Allah, yolunda öldürülenlerin amellerini asla boşa çıkarmayacaktır.”

112 Katâde, *en-Nâsih ve'l- mensûh*, 45.

113 el-Mümtehine 91/10; “Kâfir kadınları nikâhınız altında tutmayın. Siz harcadığınızı (verdiğiniz mehir) isteyin, onlar da harcadıklarını istesinler. Allah'ın hükmü işte budur. Aranızda hükmünü böyle veriyor.

kâfir kadınlarla evliliğin devam ettirilmemesini, onların serbest bırakılması gerektiğini de ifade eder. Katâde Müslümanlardan birinin eşinin kâfirlere kaçması durumunda, mehir bedelinin Müslüman kişiye bir yük oluşturması hasebiyle, aynı sûrenin 11. âyetinin¹¹⁴ nâzil olduğunu belirtmiştir. Devamında savaşta elde edilen ganimetin bu yükü hafifletmek için kullanılabileceğinden bahsedildiğini belirten Katâde söz konusu âyetlerde ilgili bahsedilen hüküm ve anlaşmaların seyf âyetiyle mensuh olduğunu belirterek konuyu sonlandırmıştır.¹¹⁵

3.2.2. Fıkhî Meselelere Dâir Âyetler

Seyf (kıtâl) âyetleri ile ilgili yukarıda zikredilen bu farklılıkların yanında fıkhî konu olan ya da olabilecek hususlarla ilgili de Katâde ve Zührî'de bazı ayrımlar göze çarpmaktadır. Nitekim Katâde'nin, neshe bilindik anlamıyla daha yakın olan âyetleri bu çerçevede ele aldığı görülür.

Katâde'nin Zührî'den farklı olarak, fıkhî dair nesih çerçevesinde ele aldığı âyetlere kısaca bakılacak olursa;

1. Bakara sûresi 228. âyette¹¹⁶ ifade edildiğine göre kişi boşanmış olduğu eşini üç kur' sûresi sonunda geri alabilecekken aynı sûrenin 230. âyetine¹¹⁷ göre bu hüküm neshedilmiş ve şayet boşama üç talak ile yapılmışsa kadının ancak başka biriyle evlenip boşandıktan sonra eski kocasına geri dönebileceği buyrulmuştur.¹¹⁸

2. Katâde'nin neshe konu ettiği bir başka fıkhî mesele ise kocaları vefat eden kadınların evlerinden çıkarılmaksızın bir yıllık geçimlerinin sağlanmasının emredildiği Bakara sûresi 240. âyetin¹¹⁹ aynı sûrenin bu müddeti dört ay on güne indiren 234. âyetiyle¹²⁰ ve kadına ve şayet varsa çocuğa mirastan belli bir pay verilmesini emreden Nisâ sûresinin 12. âyetiyle¹²¹ mensuh olduğuna dair meseledir.¹²²

3. Katâde'nin nesih kapsamında ele aldığı bir diğer mesele de, savaştan sonra ele geçirilen ganimetin taksimi ile ilgilidir. Katâde ganimetten kimin ne kadar pay alacağı ile ilgili bir

Allah hakkıyla bilmektedir, hüküm ve hikmet sahibidir.”

114 Katâde, *en-Nâsîh ve'l- mensûh*, 48-49.

115 el-Mümtahine 91/11; “Şayet eşlerinizden biri kâfirlere kaçarsa, böylece (tazminat ödemek için) sıra size gelmiş olursa, eşleri gitmiş olanlara harcadıklarına denk bir şey verin. İnandığınız Allah'a karşı gelmekten sakının.”

116 ilgili âyetin meâli daha önce geçtiği için tekrar zikretmeyi uygun görmedik.

117 Bakara 2/230; “İkinciden sonra koca eşini bir daha boşarsa, bundan sonra kadın, boşayandan başka bir koca ile evlenmedikçe ona helâl olmaz. İkinci koca da onu boşarsa, birinci kocası ile bu kadının, Allah'ın kurallarına riayet edecekleri kanaatine varırlarsa, tekrar evlilik hayatına dönmelerinde bir sakınca yoktur...”

118 Katâde, *en-Nâsîh ve'l- mensûh*, 35.

119 el-Bakara 2/240; “İçinizden vefat edip de geride eşler bırakanlar, bir yıla kadar evlerinden çıkarılmaksızın eşlerinin geçimliliğini vasiyet etsinler. Onlar çıkar giderlerse kendiliklerinden yaptıkları uygun şeylerde sizin için bir vebal yoktur. Allah izzet ve hikmet sahibidir.”

120 el-Bakara 2/234; “İçinizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri kendi başlarına (evlenmeksizin) dört ay on gün beklerler.”

121 en-Nisâ 4/12; “Yapacakları vasiyetten ve borçtan sonra, eşlerinizin, çocukları yoksa, bıraktıklarının yarısı sizindir. Çocukları varsa bıraktıklarının dörtte biri sizindir. Çocuğunuz yoksa sizin de, yapacağınız vasiyetten ve borçtan sonra, bıraktığınızın dörtte biri onlarındır. Çocuğunuz varsa bıraktığınızın sekizde biri onlarındır.”

122 Katâde, *en-Nâsîh ve'l- mensûh*, 36.

oran zikredilmeyen Haşr sûresi 7. âyetin¹²³, ganimetin beşte birinin Allah'a, resulüne, fakirlere ve zikredilen diğer kimselere ait olduğunu ifade eden Enfâl sûresi 41. âyetle¹²⁴ mensuh olduğunu söylemiştir.¹²⁵

Katâde'nin eserinde zikrettiği fıkha dair diğer meselelere bakıldığında, bu âyetlerin de genellikle klasik nesih anlayışı çerçevesinde ele alınan âyetler olduğu ya da mezhepsel bir takım ayrışmalardan dolayı tahsise konu olan âyetler olduğu görülmektedir. Ancak Zührî'nin fikhî açıdan zikrettiği âyetlere bakıldığında, bunların bazısının Katâde'de olduğu gibi klasik nesih ya da tahsis anlayışıyla uyumlu olduğu, bazısının ise klasik usulcüler tarafından dahi neshe konu edilmeyen, istisna, beyân ya da takyîd ile ilgili âyetler olduğu görülmektedir.

Zührî'nin bu hususla ilgili ele aldığı âyetlere de kısaca değinilecek olursa;

1. Zührî, evlere izin alınmadan girilmemesini emreden Nûr sûresi 27. âyetin¹²⁶, kimsenin oturmadığı ve kendilerine dair eşyaların bulunduğu evlere girilmesinde bir sakınca olmadığını ifade eden aynı sûrenin 29. âyetiyle¹²⁷ neshedildiğini ifade etmiştir. Devamında, girilmesine izin verilen evlerin ticaret amaçlı ya da misafirler için kullanılan evler olduğunu ifade etmiştir.¹²⁸

2. Zührî'nin mensuh olduğunu söylediği bir diğer âyet de Allah'a ve resulüne savaş açanların cezası ile ilgili nâzil olan Mâide sûresi 33. âyettir.¹²⁹ Zührî bu âyetin, hemen sonrasında gelen ve iman edenlerin istisna edildiği 34. âyetle¹³⁰ mensuh olduğunu söylemiştir.

3. Zührî'nin fıkıhla alakalı olarak zikrettiği bir diğer konu ise namazda kıraatin nasıl olması gerektiği ile ilgilidir. Zührî, kıraatin orta yollu olmasını emreden İsrâ sûresi 110. âyetin¹³¹, Allah'ın alçak sesle zikredilmesini emreden A'râf sûresi 205. âyetle¹³² neshedildiğini ifade etmiştir.¹³³

Zührî'nin fıkıhla ilişkilendirilebilecek nitelikteki bu nesih tespitlerinin, sonraları neshe dair müstakil eser yazan bazı usulcü ve müfessirler tarafından nesihle herhangi bir bağlan-

123 el-Haşr 59/7; "Allah'ın (başka) beldeler halkından alıp resulüne fey' olarak verdikleri, Allah'a, peygambere, yakınlarla, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir."

124 el-Enfâl 8/41; "Biliniz ki ganimet olarak ele geçirdiğiniz her şeyin beşte biri Allah'a, peygambere, yakınlarla, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir."

125 Katâde, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 48.

126 en-Nûr 24/27; "Ey iman edenler! Kendinizi tanıtıp izin almadan ve içinde oturanlara selâm vermeden kendi evlerinizden başka evlere girmeyin. Sizin için daha iyi olanı budur; umulur ki düşünüp anlarsınız."

127 en-Nûr 24/29; "İçinde kimsenin oturmadığı ve kendinize ait eşya bulunan evlere girmenizde sizin için bir sakınca yoktur."

128 Zührî, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 32.

129 el-Mâide 5/33; "Allah'a ve peygamberine karşı savaşanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası ancak ya öldürülmeleri veya asılmaları yahut el ve ayaklarının çapraz olarak kesilmesi ya da buldukları yerden sürgün edilmeleridir."

130 el-Mâide 5/34; "Ancak onları yenip ele geçirmenizden önce tövbe edenler müstesna"

131 el-İsrâ 17/110; "Namazında niyazında sesini fazla yükseltme, fazla da kısma, ikisinin arasında bir yol tut."

132 el-A'râf 7/205; "Kendi kendine, yalvararak ve ürpererek, alçak sesle sabah akşam rabbini zikret, gafillerden olma!"

133 Zührî, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 36.

tısının bulunmadığı ifade edilmiş, ayrıca tahsisle de ilişkili olmadığı söylenmiştir.¹³⁴ Esasında Zührî'nin neshe dair bu tespitlerine bakıldığında onun da iki âyet arasında mutlak bir teâruz varmış gibi bir düşüncede olmadığı ifade edilebilir. Nitekim Zührî, evlere izin alınmadan girilmemesi ile ilgili âyetin mensuh olduğunu ifade ederken, nâsîh olan âyette kastedilen evlerin, mensuh olan âyetteki evlerle aynı olmadığını, bunların misafir evleri ya da konaklama yerleri olduğunu ifade etmiştir. Buradan hareketle Zührî'nin neshi, sonraları daha sistemli hale gelen bilindik anlamıyla, yani iki âyet arasındaki mutlak teâruz neticesinde, sonra gelen hükmün önce gelen hükmü tüm cüzleriyle izale etmesi anlamında ele almadığı görülmektedir. Zührî'nin diğer meselelerdeki neshi tespitlerine bakıldığında da bu durumun örneklerine rastlamak mümkündür.

3.2.3. Diğer Meselelere Dâir Âyetler

Katâde ve Zührî'nin seyf (kıtâl) âyetleri ve fıkha dair âyetlerle ilgili nesih yorumlarının yanında bu iki başlık altına girmeyen âyetlerle ilgili de nesih tespitlerinde buldukları görülmektedir. Katâde'nin ele aldığı nesih tespitlerinin geri kalan kısmına bakıldığında, neshi daha önce de ifade edildiği üzere; sonraları daha sistematik hale gelen ve sınırları daha net olan, şerî bir hükmün başka bir şerî hükmü kaldırması anlamına daha yakın bir biçimde ele aldığı görülmektedir. Nitekim onun bu tespitleri kendinden sonra gelen bazı usulcülere göre de nesih başlığı altında değerlendirilmiştir. Ancak Zührî'nin geri kalan âyetlerle ilgili tespitlerinin haberleri de içerisine alan bir yaklaşımla ortaya koyduğu görülmektedir.

Zührî'nin neshe dair bu yaklaşımını destekleyen âyetlerden bazısını zikredek olursak;

1. Bedevîlerin küfür ve nifak bakımından en şiddetli kimseler olduğunu ifade eden Tevbe sûresi 97. âyetin¹³⁵ aynı sûrenin 99. âyetinde¹³⁶, bedevilerden Allah'a ve ahiret gününe inanların olduğunu belirten ifadeyle mensuh olduğu Zührî tarafından dile getirilmiştir.¹³⁷

2. Zührî, şairlerin olumsuz yanlarının zikredildiği, onlara yoldan sapanların tabi olacağını ifade eden Şuârâ sûresi 224-226.¹³⁸ âyetlerin, hemen sonrasında istisnâ edatıyla başlayan ve mümin şairlerin bu kapsama girmediğini ifade eden 227. âyetle¹³⁹ mensuh olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁰

3. Zührî'ye göre Allah Teâlâ'nın, Hz. Peygamber'in içlerinde olduğu müddetçe müşriklere azap etmeyeceğini bildirdiği Enfâl sûresi 32. âyet¹⁴¹, müşriklerin müminleri Mescid-i

134 Ebu Cafer en-Nahas, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, thk. Muhammed Abdüsselâm Muhammed (Kuveyt: Mektebetü'l-Fellâh, 1987), 586; Ebü'l-Ferec İbnü'l Cevzi, *Nâsihu'l-Kur'ân ve mensûhuh*, thk. Ebü Abdillâh el-Âmilî es-Selefi (Beyrut: Şeriketü Ebnâi Şerîfi'l-Ensârî, 2001), 174-175.

135 et-Tevbe 9/97; "Bedevîler inkârcılık ve iki yüzlülükte daha ileridedirler; Allah'ın resulüne indirdiklerinin sınırlarını tanımamaya daha yatkındırlar. Allah her şeyi bilmekte ve hikmetle yönetmektedir."

136 et-Tevbe 9/99; "Bedevîler arasında öyleleri de vardır ki, Allah'a ve ahiret gününe inanır, hayır yolunda harcadıklarını Allah'a yakın olmak ve peygamberin duasını almak için vesile sayar."

137 Zührî, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 29.

138 eş-Şuârâ 26/224-226; "Şairlere gelince, onlara da yoldan sapanlar uyar. Onların her vadide şaşkın şaşkın dolaştıklarını ve gerçekte yapmadıkları şeyleri söylediklerini görmez misin?"

139 eş-Şuârâ 26/227; "Ancak iman edip dünya ve ahiret için yararlı işler yapanlar, Allah'ı çokça ananlar ve haksızlığa uğratıldıktan sonra kendilerini savunanlar başkadır."

140 Zührî, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 32.

141 el-Enfâl 8/33; "Sen içlerinde oldukça Allah onlara azap etmez, tövbe edip dururken de Allah onlara yine azap etmeyecektir."

Haram'a sokmamaları sebebiyle onlara azap gelebileceğini ifade eden aynı sûrenin 34. ve 35. âyetleriyle¹⁴² mensuh olmuştur.¹⁴³

Zikredilen bu örneklere bakıldığında yukarıda da ifade edildiği üzere Zührî'nin neshe yüklediği anlamın beyân ve istisnâ gibi sonrasında neshin kapsamından çıkarılan hususları içerdiği, bunun yanında Zührî'nin haber ifade eden âyetleri de yine nesih kapsamında ele aldığı görülmektedir.

Bu durumun kişiyi, ilk dönem müelliflerinin nesih ilminde vukûfiyet sahibi olmadıkları gibi bir sonuca götürmesi, üzerinde düşünülmesi gereken bir husustur. Zührî'nin nesih tespitlerine dair bir yorumda bulunulurken bu tespitlerinin nakle dayanan ve büyük çoğunlukla İbn Abbas'tan rivayet edilen hususlar olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla Zührî'nin nesih tespitlerindeki bu farklılığın, yetişmiş olduğu ilmî ortamın bir tezâhürü olduğu, ilk dönem müelliflerinin ve tefsircilerinin neshe yükledikleri mananın tahsis, takyîd, istisnâ, beyân vb. hususları da içerisine alan çok daha geniş bir kavram olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

Sonuç

Kur'an ilimlerinden en-Nâsîh ve'l mensuh'a dair ilk müstakil kitapların Katâde b. Diâme ve İbn Şihâb ez-Zührî'ye ait olduğu ifade edilmiştir. Her iki müellifin aynı zaman diliminde yaşamaları ve tâbiîn neslinden olmaları elbette onların eserlerinin önemini daha da arttırmaktadır. İlgili müelliflerin eserlerini karşılaştırma yöntemiyle ele aldığımız bu çalışma neticesinde, Katâde ve Zührî'nin eserlerinde geçen nesih tespitlerinde hatırı sayılır bir fark olduğu görülmektedir. Her iki müellifin zikrettiği yaklaşık otuz küsur kadar mensuh âyet arasında 17 âyetin ortak olarak zikredildiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla Katâde ve Zührî'nin ele almış oldukları mensuh âyetlerin yarısı kadarı aynı âyetler iken kalan yarısının ise birbirinden farklı âyetler olduğu söylenebilir.

Her iki müellifin zikrettikleri mensuh âyetlerle ilgili benzerlik, onların Hz. Peygamber'in sahâbesini görmüş olmaları ve naklî olan nesih ilmine dair verileri benzer kaynaklardan almış olmaları açıklanabilir. Ancak zikredilen âyetlerin kalan kısmının farklılık arz etmesinin sebepleri noktasında birtakım soru işaretlerinin akıllara gelmesi olağandır. Hangi etkenlerin bu farklılığa sebep olduğu ile ilgili kesin bir yargıda bulunmak güç görünse de çalışmamızdaki verilerden yola çıkarak bu husustaki ihtimalleri zikredebiliriz.

İslâm'ın kısa denilebilecek bir sürede geniş topraklara yayılması ilim merkezlerinin de aynı doğrultuda çeşitlenmesine sebep olmuştur. Bunun doğal bir neticesi olarak da çeşitli ilim merkezleri meydana gelmiştir. Katâde ve Zührî'nin her ne kadar aynı nesilden yani tâbiîn neslinden geldikleri bilinse de farklı ilim merkezlerinde yetiştikleri görülmektedir. Katâde'nin ilmî yaşamını daha çok Basra'da, Zührî'nin ise Medîne'de geçirdiği mevcut çalışmalarda dile getirilen bir husustur. Bu bilgilerden yola çıkarak Katâde'nin ehl-i rey olarak

142 el-Enfâl /34-35; "Onlar, hizmet ve yönetimine ehil olmadıkları halde Mescid-i Harâm'a müminleri sokmazken Allah onlara niye azap etmesin? Mescidin hizmet ve yönetimine ehil olanlar gönüllerinde Allah korkusu taşıyanlardır, fakat onların çoğu bunu bilmezler. Beytullah'ın yanında onların namazı ıslık çalmak ve el çırpıktan ibarettir. Madem öyle, küfrünüze karşılık azabı tadın!"

143 Zührî, *en-Nâsîh ve'l-mensuh*, 27-28.

isimlendirilen fıkıh ekolünün çıktığı topraklarda yetiştiği, Zührî'nin ise ehl-i hadis olarak isimlendirilen fıkıh ekolünün neş'et ettiği topraklarda yetiştiği söylenebilir. Dolayısıyla söz konusu müelliflerin nesih tespitlerinin bu topraklarda ortaya çıkan ilmî ekollerle bağlantılı olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Katâde'nin nesih tespitlerinin, daha sistematize olmuş ve kavramsallaşmış neshe daha yakın olduğu, Zührî'nin nesih tespitlerinin ise istisnayı, takyidi ya da beyânı da içerisine alan nesih anlayışı ile daha fazla irtibatlı olduğu ifade edilebilir. Sonuç olarak; yoruma daha açık, salt nakilden ziyade dirayetin de işin içine girdiği ilmî yaklaşımın, Katâde'nin nesih yorumlarına etki ettiği ifade edilebilir. Bunun yanında nakle daha çok ağırlık verilen, dirayetin fazlaca gündeme gelmediği ilmî yaklaşımın ise, Zührî'nin nesih tespitine etki ettiği, nesih tespitlerinde meydana gelen farklılığın sebebine bu hususun da etki edebileceği ihtimaller arasında değerlendirilebilir.

İlgili müelliflerin nesih tespitlerindeki farklılıkların sebeplerinden bir diğeri olarak her iki ismin farklı ilmî disiplinlerde temâyüz etmiş olmaları gösterilebilir. Katâde'nin tefsirci kimliğiyle, Zührî'nin ise hadisçi kimliğiyle öne çıkmasının, söz konusu nesih tespitlerindeki farklılıklara etki ettiği ifade edilebilir. Nitekim dirayetin hadis ilmüne nazaran tefsir ilminde daha baskın olduğu söylenebilir.

Zikredilen bu sebeplerin yanı sıra, makalemizin giriş bölümünde de belirtildiği gibi, her ne kadar ilgili müelliflerin nesih tespitleri sonraki eserlerde kendilerine nispet edilerek aktarılsa da, Katâde'nin ve Zührî'nin eserlerinin kendilerine ait olduğu hususunda bazı şüphelerin dile getirildiği ifade edilmiştir. Taberî ve Nehhâs gibi eserlerinde nesih konusunu ele alan isimlerin, bu müelliflerin zikrettiği tüm nesih tespitlerine yer vermemesi ve bu tespitlerin kısmî olması da yine bu iki eser arasında ortaya çıkan nesih tespitlerindeki farklılığın bir diğer sebebi olarak ifade edilebilir.

Kaynakça | References

Birişik, Abdülhamit. “Nesih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/584-586. İstanbul: TDV Yayınları, 2006

Birişik, Abdülhamit. “Katâde b. Diâme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/22-23. İstanbul: TDV Yayınları, 2022.

Çatallar, Mehmet. *Klasik Dönem Hanefî Fıkıh Usûlü Literatüründe Nesih Kavramı: Debûsî ve Serahsî Örneği*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Diñç, Ömer. “Hicri İlk Üç Asır Bağlamında Nesh Meselesinin Tarihî Süreci Üzerine Bir Tahlil Denemesi”. *III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı-I*. Editörler: Nuriye Kayar - Ümit Güneş. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü, 2014.

İbn Akîle, Cemâlüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Mekkî. *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fi ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Safâ Hakkı vd. Birleşik Arap Emirlikleri: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirasât, 1427.

İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *Nâsihu'l-Kur'ân ve mensûhuh*. Beyrut: Şirketü Ebnâi Şerîfi'l-Ensârî, 2001.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *el-Meârif*. Kahire: el-He-yetu'l-Mısriyye, 1992.

Kanoğlu, Ayşe. *Cüveynî ve Sem'ânî'nin Usûl Anlayışlarının Mukayesesi (Nesih Konusu Örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Karakuş, Abdulkadir. “İmam Mâtürîdî'nin Nesh Anlayışı”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (Aralık 2018), 83-113.

Karakuş, Abdulkadir. “Kur'an Işığında Din ve İnanç Hürriyeti”. *Marifetname* 10/1 (Aralık 2018), 39-73.

Kâsım b. Sellâm, Ebu Ubeyd. *en-Nâsih ve'l-Mensûh fi'l-Kur'âni'l-'azîz ve mâ fîhi mine'l-ferâ'iz ve's-sünen*. Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd, 1418.

Katâde b. Diâme, Ebü'l-Hattâb b. Katâde es-Sedûsî el-Basrî. *en-Nâsih ve'l- mensûh*, Beyrut; Müessesetü'r-Risâle, 1984.

Kaya, Eyyüp Said. “Mekhûl b. Ebû Müslim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/552-553. Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.

Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî. *en-Nâsih ve'l-mensûh*. Ku-veyt: Mektebetü'l-Fellâh, 1987.

Özel, Ahmet. “Cihad”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/527-531. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Özkan, Halit. “Zührî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/544-549. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Sanur, Ridvan. *Mekkî b. Ebî Talib ve Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'nin Nesih Problemine Bakışının Mukayesesi*. İstanbul: DBY Yayınları, 2023.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l Arabiyye, 2010.

Zührî, Muhammed b. Sa'd b. Meni'. *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*. Kahire: Mektebet'ül- Hanci, 2001.